



ҚИЁСИЙ ТАСАВВУФШУНОСЛИК: ТАСАВВУФНИНГ ПЛАТОНИЗМ ВА НЕОПЛАТОНИЗМ БИЛАН АЛОҚАДОРЛИГИ ҲАҚИДАГИ БАҲСЛАР

<https://doi.org/10.5281/zenodo.11139768>

Холмўминов Жаъфар Муҳаммадиевич
“INTERNATIONAL SCHOOL OF FINANCE
TECHNOLOGY AND SCIENCE” *instituti*
профессори, фалсафа фанлари доктори(DSc)
jafarmuhammad@mail.ru

АННОТАЦИЯ

Буюк бир цивилизацион ҳодиса сифати танилган ва ўзидан улкан диний, фалсафий ва адабий мерос қолдирган ТАСАВВУФ таълимотининг вужудга келиши ва шаклланиши жараёнида асосий илдиз сифатида хизмат қилган ёки иштирок этган, таъсир кўрсатган ёки таъсирланган диний ва фалсафий таълимотлар хусусидаги илмий баҳс-мунозаралар ҳалигача давом этиб келмоқда. Шарқ ва Ғарб тадқиқотчиларининг бу борадаги қарашлари турлича. Баъзи бир Европа шарқшунос олимлари Тасаввуф таълимотининг асл илдизларини Ғарб цивилизацияси – Қадимги Юнон фалсафаси ва Насронийлик динидан излашга интилса, баъзи бир тадқиқотчилар унинг илдизларини Қадимги Шарқ цивилизациясидан излашга ҳаракат қилишади.

Ушбу мақолада Тасаввуф таълимотининг Платонизм ва Неоплатонизм фалсафий мактаблари билан нечоғлик алоқадорлиги масаласи, улар ўртасидаги ўхшаш ва фарқли жиҳатлар масаласи компаративистик тасаввуфшунослик методологияси асосида қиёсий тарзда таҳлил ва тадқиқ этилади.

Калит сўзлар:

Ислом дини, Тасаввуф, Тасаввуф таълимоти, Тасаввуф фалсафаси, Шарқ, Ғарб, Қадимги Юнон фалсафаси, Платон, Платонизм, Плотин, Неоплатонизм, Насронийлик дини, қиёсий тасаввуфшунослик, шарқшунос, тасаввуфшунос, ўхшаш жиҳатлар, фарқли жиҳатлар.

COMPARATIVE SUFI STUDIES: DISPUTES ABOUT THE CONNECTION OF SUFISM WITH PLATONISM AND NEO-PLATONISM

Kholmuminov Jafar Muhammadiyevich,
Doctor of Philosophical sciences (DSc),
Tashkent State University of Oriental Studies,



*professor of INSTITUTE "INTERNATIONAL SCHOOL OF FINANCE
TECHNOLOGY AND SCIENCE"*
jafarmuhammad@mail.ru

ANNOTATION

Scientific discussions about religious and philosophical teachings, which served as the main root in the process of formation and formation of Sufism, which is known as a great civilizational phenomenon and left behind a huge religious, philosophical and literary heritage, are still ongoing. Eastern and Western researchers have different views on this issue. Some European orientalists strive to look for the true roots of Sufism in Western civilization - ancient Greek philosophy and Christianity, and some researchers strive to look for its roots in ancient Eastern civilization.

This article comparatively analyzes and explores the relationship between Sufism and the philosophical schools of Platonism and Neoplatonism, the similarities and differences between them based on the methodology of comparative Sufism.

Key words

Islam, Sufism, philosophy of Sufism, East, West, ancient Greek philosophy, Platon, Platonism, Plotinus, Neoplatonism, Christianity, Comparative Sufi studies, orientalist, Sufi scholars, similarities, differences.

СРАВНИТЕЛЬНОЕ СУФИЕВЕДЕНИЕ: СПОРЫ О СВЯЗИ СУФИЗМА С ПЛАТОНИЗМОМ И НЕОПЛАТОНИЗМОМ

Холмуминов Джафар Мухаммадиевич,
*доктор философских наук (DSc),
профессор Института "INTERNATIONAL SCHOOL OF FINANCE
TECHNOLOGY AND SCIENCE"*
jafarmuhammad@mail.ru

АННОТАЦИЯ

Научные дискуссии о религиозных и философских учений, которые послужили как основным корнем в процессе становления и формирования Суфизма, который известен как великое цивилизационное явление и оставил после себя огромное религиозное, философское и литературное наследие, до сих пор продолжается. У восточных и западных исследователей разные взгляды на этот вопрос. Некоторые европейские востоковеды стремятся искать истинные корни



Суфизма в западной цивилизации – древнегреческой философии и христианстве, а некоторые исследователи стремятся искать его корни в древневосточной цивилизации.

В этой статье сравнительно анализируются и исследуются вопросы взаимосвязи Суфизма с философскими школами Платонизма и Неоплатонизма, сходства и различия между ними на основе методологии компаративистического суфизма.

Ключевые слова

ислам, суфизм, философия суфизма, Восток, Запад, древнегреческая философия, Платон, Платонизм, Плотин, Неоплатонизм, Христианство, Сравнительное суфиеведение, востоковед, суфиеведи, сходства, различия.

Ислом дини таркибида шаклланиб, ривожланган ва иррационалистик тафаккурга асосланган холда ўзига хос теологик-фалсафий таълимот яратган Тасаввуфнинг Қадимги Юнон фалсафасига муносабати масаласи Фарб ва Шарқ тасаввуфшунослигида уч хил гипотезани вужудга келтирди:

- Қадимги Юнон фалсафаси, хусусан, Неоплатонизм (Янги афлотуния) Тасаввуф илдизидир;

- Тасаввуф Қадимги Юнон фалсафасидан таъсирланган (“таъсирланиш”ни “илдиз” (сарчашма, манба) тушунчасидан фарқ этиш лозим);

- Тасаввуфнинг Юнон фалсафасига ҳеч қандай дахли йўқ.

Биринчи ва иккинчи гипотезалар муаллифи Европа тасаввуфшунослик мактабидир. Бу мавзуда энг катта тадқиқот Ракнинг “Янги афлотуния (Неоплатонизм) фалсафасининг исломий тасаввуфга кўрсатган таъсири” номли асари ҳисобланади.

Машхур рус шарқшуноси В.В.Бартольд Тасаввуфнинг Қадимги Юнон фалсафаси билан алоқадорлигини эслатиб ўтади: “Сўфийлар... аслида исломгача бўлган таълимотлар билан кўпроқ алоқада эдилар. Хусусан, сўфийларнинг Худо ва унга етишиш ҳақидаги тасаввуроти қадимги фалсафанинг охириги намояндалари – Янги афлотуния ва Янги пифагорчиларнинг таълимотини эслатади”. [1, 115]

Европа тасаввуфшунослик мактабининг йирик намояндаларидан бири И.Голдсиер Тасаввуф ва Юнон фалсафаси масаласида муболағага йўл қўйган. Унинг фикрича: “Платон файласуфлар орасидан чиққан энг сазовор файласуфдир ва шак-шубҳасиз унинг Тасаввуф пешвоси эканлигини



этироф этиш лозим. Зеро, унинг ғоялари Тасаввуф тариқатлари билан қоришиб кетган ва ҳалигача улар билан омихтадир”. [7, 51]

Николсон, Браун ва Винфельд каби таниқли европалик шарқшунослар эса Тасаввуф манбаларини қадимги Юнон фалсафасидан изламоқчи бўлганлар.

Шунингдек, А. Меркс, Эд. Броун, Д.Б. Макдональд, М. Асин Паласиос, А. Вензник, Ф.С. Марч, Маргарет Смит каби европалик олимлар Тасаввуф илдишларини шарқий христианлик (Насронийлик) дини ҳамда Неоплатонизмнинг насронийлик шаклидаги суриялик аскетчиларининг қарашлари ва амалиётларидан излашга ҳаракат қилганлар. [6, 312]

Француз олими А.Массэ мусулмон мистицизми (бу ўринда “Тасаввуф” назарда тутилмоқда – Ж.Х.) Ислом асосида вужудга келган бўлса-да, унда Насронийлик, Қадимги Эрон ва ҳатто Ҳиндистон динларининг таъсири сезилишини таъкидлайди. Унинг фикрича, улар орасидан эллинистик фалсафа кейинги давр сўфийларига кучли таъсир етказган. Плотин (204-270)нинг “эманация” (тажаллий) ҳақидаги таълимоти мусулмон мистиклари (сўфийлари – Ж.Х.) тафаккурида олам илоҳий мавжудликни ўзида акс этадиган кўзгу, яъни зоҳирий бир кўриниш эканлиги ва воқеликка етишиш учун инсон ушбу зоҳирий кўринишдан воз кечиши кераклиги, бунинг учун ўзининг шахсий мавжудлиги (“Мен”лиги – Ж.Х.)дан қутулиб (озод бўлиб), илоҳийликка қўшилиш орқали ўз фаноси – йўқлигига эришиши лозимлиги ҳақидаги фикрни шакллантирди. [3, 160]

Бундан нега Ғарб шарқшунослари Шарқ Тасаввуфининг илдишларини Қадимги Юнон тафаккури ва унинг фалсафий мактаблари таълимотига боғламоқчи, деган ҳаққоний савол туғилади. Бу саволга Шарқ тасаввуфшунослик мактаби намояндаси Саид Нафисий шундай жавоб беради: “Европаликлар Юнону Рим тамаддунининг ворислари эканликлари учун ҳам ҳамма жойдан Юнону Рим изларини топишга ва ҳамма нарсанинг сарчашмасини Юнону Рим ва Искандария маданиятидан излашга ҳаракат қиладилар. Бу Европа тамаддуни учун тўғри, аммо Шарқ, хусусан Хитой, Ҳиндистон ва Эрон тамаддуларининг Юнону Рим, Византия ва Искандария маданиятларига нисбатан бир неча минг йил олдинроқ ривожланганини ҳам эсдан чиқармаслик лозим”. [8, 44-45]

Шарқ тасаввуфшунослик мактаби биринчи гипотезани мутлақо инкор этади, аммо иккинчи ва хусусан, учинчи гипотезани маъқуллайди.

Бундан ташқари, Шарқ тасаввуфшунослигида яна иккита гипотеза мавжуд:

- Юнон фалсафаси Тасаввуфга бошқа тариқатлар орқали таъсир этган;



- Қадимги Ҳинд ва Эрон тафаккури Афлотун фалсафасининг шаклланишида манба сифатида хизмат қилган, демак, Тасаввуф Қадимги Юнон фалсафасидан нимаики олган бўлса, унда Буддавийлик ва Зардуштийлик таълимотларининг ақидалари ҳам мавжуд.

Саид Нафасий Тасаввуфнинг Юнон фалсафасидан манба олганлиги ва ҳатто таъсирланганлигини ҳам қатъий равишда рад этади: “Янги афлотуния фалсафаси ва Искандария мактаби ҳеч қачон Эрон Тасаввуфининг сарчашмаси бўлмайди”. [8, 37]

Ҳақиқатан ҳам, Ислом дини бағрида, Хуросон ва Мовароуннаҳр заминида шаклланган Тасаввуфга Юнон фалсафаси сезилмас даражада таъсир ўтказган, холос. Буни мажбурий равишда Европа таълимотлари, жумладан, Неоплатонизм (Янги афлотуния) фалсафасига боғлаб қўйиш муболаға ва ғулувв, қолаверса, евроцентризм касаллигидан бошқа нарса бўлиши мумкин эмас.

Хуросон ва Мовароуннаҳр мутасаввифлари томонидан Юнон фалсафаси қатъий равишда инкор этилган. Жумладан, илк мутасаввиф шоир Абулмажд Санойӣ (1080 - 1150) эътиқодли мусулмон ва бир мувахҳид сўфий сифатида Юнон фалсафасига қарши аёвсиз жанг эълон қилади. Жумладан, у бир шеърида шундай дейди:

مسلمانان، مسلمانان، مسلمانان، مسلمانی،
از این آیین بی دینان پشیمانی، پشیمانی.
برون کن طوق عقلائی، به سوی ذوق ایمان شو،

چه باشد حکمت یونان به پیش ذوق ایمانی
[9, 678]

Таржимаси: *Бўйнингдан ақлий нарсаларни соқит қилиб, иймон завқи томон йўл олгин. Иймон завқи олдида Юнон ҳикмати арзимас нарсадир.*

Тасаввуф аҳли наздида Юнон ҳикмати ва умуман, фалсафа илми Ҳақиқатни маърифат этишда ожиз саналган. Чунки у Ҳақиқат йўлида шубҳаю гумонларга берилади ва ҳар бир қадамда далилу исбот талаб этади. Натижада, солиқни йўлдан адаштиради:

کی شناسی دولت روحانیان
در میان حکمت یونانیان؟
[10, 276]

Яъни: *Руҳонийлар (бундан мақсад “аҳли ҳол” – “Тасаввуф аҳли” – Ж.Х.) давлатини юнонийлар ҳикмати (филсафаси – Ж.Х.)дан тополмайсан.*



Юнон фалсафаси Тасаввуфга Шайх Муҳйиддин Ибн ал-Арабий ғоялари орқали ўтган бўлиши ҳақидаги эҳтимол европалик тадқиқотчиларда унчалик қизиқиш уйғотмагани ажабланарли туюлади. Ибн ал-Арабийнинг фалсафий-ирфоний қарашлари табиатан Ғарб тафаккурига мойил бўлиб, унинг таркибида янги афлотуния таълимоти ва насронийлик ақидалари мавжуд эди. Ҳолбуки, ибн ал-Арабий давригача Тасаввуф анча шаклланган, ғоялари анча илдиз отган эди.

Тасаввуф агар озгина баҳраманд бўлган бўлса ҳам, Қадимги Юноннинг барча фалсафий мактабларидан факат Афлотуния ва Янги афлотуния фалсафаларидан баҳра олган бўлиши мумкин. Афлотун фалсафасининг таъсири Тасаввуфнинг фалсафий қарашлари, хусусан, рухнинг моддага нисбатан қадимийлиги ва абадийлиги, инсон тушунчаси масалаларида яққол сезилади.

Идеализмга асосланган Платонизм (Афлотуния) таълимоти ўша даврдаги Юнон фалсафасида мавжуд бўлган икки қарама-қарши назария – “Ҳақиқатни ҳис орқали идрок этиш” ва “Ҳақиқатни ақл орқали идрок этиш” ўртасида учинчи назарияни вужудга келтирди. Бу таълимотга кўра илм (Ҳақиқат)ни ҳосил қилиш учун тўртта зинани босиб ўтиш лозим:

- хиссиёт – ашённинг зоҳирини (ташқи киёфасини) идрок этади;
- гумон (шубҳа) – мушоҳада асосида ашённинг ташқи кўриниши тўғрисида ҳукм чиқаради;
- далил – борлиқнинг ҳақиқати тўғрисида ҳукм чиқаради;
- ақл – ҳақиқатни идрок этади.

Бундан кўриниб турибдики, европалик тасаввуфшуносларнинг даъволарида ҳеч қандай асос йўқ. Яъни, Афлотуния фалсафаси завқ ва ҳолотга асосланган Тасаввуфнинг сарчашмаси бўлолмайди. Зеро, Тасаввуф аҳли ашённинг моҳият ва ҳақиқатини ақлу гумону далилу бурҳон орқали эмас, балки “яқийн” орқали топишга муваффақ бўладилар. Журжонийнинг “Таърифот” номли асарида келтирилишича:

اليقين فى اللغة العلم اللزى لا شك معه و عند أهل الحقيقة رؤيت الإيمان لا بل حجة وبرهان

Яъни: “Яқийн” (араб тилидаги «يقان» сўзи “ишонч”, “қатъий ишноч” маъносини англатади – Ж.Х.) лугатда шундай бир илмдирки, унда ҳеч қандай шаку шубҳа йўқдир ва орифлар учун иймон қуввати ила аён бўлгувчи рўъятдирким, ҳужжату бурҳонга ўрин қолмагай.

Афлотуния таълимотида Ҳақиқатга етмоқ учун тўртта зинани босиб ўтиш лозим бўлса, Тасаввуфда “яқийн”нинг уч мартабаси белгиланган:



- Илм ул-якийн

- Айн ул-якийн

- Ҳаққ ул-якийн.

Абулқосим Хужвирий бу уч мартабанинг хусусиятларини куйидагича изоҳлайди:

- Илм ул-якийн – дунёвий ишлар ва муомалаю мумосабатлар устидан аниқ ҳукм чиқариш илми;

- Айн ул-якийн – дунё чегарасидан чиқиш ҳолати (яъни, ташқи дунёдан ички дунёга қадам кўйиш);

- Ҳаққ ул-якийн – жаннат рўъятларини кашф этиш илми. [11, 298]

Демак, Ҳақиқатни англаб етиш йўлида бу икки таълимот ўртасидаги тафовут асосан Ҳақиқатни топишда шубҳаю гумонларга берилиш ва аксинча, шубҳаю гумонларга ўрин қолдирмастик масаласида намоён бўлади.

Афлотун фалсафасида ҳам инсон оламдаги мавжудотларнинг ашрафи, яъни, энг улуғи саналади. У аслида руҳий қолипда жойлашган ақлдан иборат. Руҳ абадий бўлиб, жисмни тарк этгандан сўнг бошқа бир жисм(тана)га ўтади.

Руҳнинг бир жисмдан бошқа жисмга кўчиб ўтишини Шарқ фалсафасида “таносух” ва бу таълимотга эътиқод қилувчиларни “Таносух аҳли” деб атаганлар. Таносух таълимоти аслида Буддавийлик, Веда динлари, Зардуштийлик ва Монавия каби қадимги Шарқ динларидан қолган ёдгор таълимот бўлиб, Ислом шариатининг қаттиқ қаршилигига учраган эди. Бу таълимот маълум даражада бошқа динларга ҳам ўз таъсирини етказган. Масалан, XII-XIII асрларда яшаб ижод этган мутафаккир Саид Муртазо бинни Доъий Ҳасан Розий “Табсират ул-аъвом фи маърифати мақомот ил-аном” номли асарининг “Дар моқолоти асҳоби таносух (Таносух аҳли хусусида)” деб номланган бобида яҳудий, насроний ва собиинларни ҳам таносухга эътиқод қилувчи қавмлар сифатида зикр этади. Маълумки, Тасаввуф таълимоти Ислом дини заминидеда вужудга келди. Шундай экан, таносух ғояси асл Тасаввуфга бутунлай ёт бўлган ғоя сифатида қаралган. Шундай бўлса-да, Мансур Ҳаллож, Мавлоно Жалолиддин Румий ва Машраб қарашларида таносухга ўхшаган фикрларни мушоҳада этиш мумкин. Жумладан, Румийнинг “Мансурнинг руҳи бир юз эллик йилдан сўнг Атторга нузул этди” деган сўзи ҳам таносух назариясини эслатади, аммо бу таносух эмас, уни таъвил билан тушуниш лозим бўлади.

Тасаввуфда ҳам, бошқа таълимотларда бўлганидек, қарама-қарши ақидалар ва амаллар ҳам мавжуд. Унинг таркибидаги назарий ва амалий ихтилофлардан бири Тасаввуф ва фалсафа илми ўртасидаги муносабатдир. Тасаввуф ўзининг барча тараққиёт босқичларида фалсафани инкор этар



экан, ихтиёрсиз равишда ўзи ҳам фалсафага айланиб қолди. Чунки у кўтарган муаммолар Худо (ҳақиқат), Инсон, борлиқ, олам, коинот, рух ва жисм, маърифат, ахлоқ, ишқ, хуллас, Борлиқни англаб етиш каби масалалар барча фалсафий мактаблар, жумладан қадимги Юнон фалсафасининг Платонизм ва Неоплатонизм (Афлотуния ва Янги афлотуния) мактаблари томонидан баҳсу мунозарага тортилган бош муаммолар ҳисобланади.

Платон (Афлотун) фалсафаси Тасаввуфнинг фалсафий таълимот сифатида шаклланиши жараёнида маълум даражада таъсир кўрсатган, бироқ, Тасаввуф таълимотининг Неоплатонизм (Янги афлотуния) фалсафасига муносабати тўғрисида ҳам худди шундай хукми чиқариш мушкул. Чунки бу таълимот Тасаввуф таълимотининг фалсафий-ирфоний жиҳатларини шакллантиришда алоҳида ўрин тутди. Неоплатонизм мактабининг асосчиси мисрлик Аммоний Саккс милодий учинчи асрда Александрияда яшар эди. У насроний бўлса ҳам, Қадимги Ҳинд ирфонига мойил эди ва бу унинг таълимотига маълум даражада таъсир кўрсатди. Кейинчалик Янги афлотуния мактаби Аммоний Сакснинг шогирди Плотин ёхуд Фалутин томонидан йирик фалсафий таълимотга айлантирилди. Плотин Александрияда Миср ва Ҳинд фалсафаси билан танишди. Муаррихларнинг ёзишича, “Эрон ва Рим ўртасида уруш бошлангач, Рим императори Горидан уни ўзи билан бирга Эронга олиб борди ва у ерда у паҳлавийлар, Моний мактабининг издошлари, маздакийлар ва зардуштийлар таълимотидан баҳраманд бўлди”. [4, 415]

Неоплатонизм мактаби ишроқ фалсафасига асосланган эди, Ишроқ фалсафаси эса “Афлотун, Арасту ва раввокийлар фалсафаси, шунингдек, Шарқ тафаккуридан таъсирланган Янги афлотунийлардан олдинги фалсафалардан таркиб тошган эди”. [12, 328]

Шарқ тасаввуфшунослигининг йирик намояндалари Саид Нафисий ва Манучеҳр Муртазоий Неоплатонизм фалсафасининг шаклланишида Шарқ тафаккурининг ўрни, хусусан, Будда таълимотининг аҳамиятини таъкидлаб ўтадилар. Ҳақиқатан ҳам, Неоплатонизм (Янги афлотуния) фалсафаси “Будданинг илохий фалсафаси таъсиридан четда қолмаган ва шубҳасиз, Будданинг “диёно”си ориф ва маъруфнинг бирлашуви ва пировардда, Браҳмани маърифат этишда ақлнинг ожизлиги бу фалсафанинг тузилиши ва шаклланишида катта таъсир кўрсатган”. [12, 329]

Неоплатонизм ва Тасаввуфни бир-бирига яқинлаштирувчи жиҳатлардан бири Тасаввуф фалсафасининг асоси – “Ваҳдат ул-вужуд” фалсафасидир. Ваҳдат ул-вужуд фалсафаси Тасаввуф таълимотининг ўзаги бўлиб, бошқа барча ақидалар ва қарашлар унинг атрофида айланади. Ғарб тасаввуфшунослиги кўпроқ мана шу ўхшаш жиҳатни дастак қилиб олиб,



Неоплатонизм фалсафасини Тасаввуфни шаклантирган асос (манба) сифатида кўрсатишга ҳаракат қилади.

Аммо бу масалага холисона, тарихий ва воқелик нуқтаи назаридан қараш лозим. Тўғри, Неоплатонизм таълимотида борлиқнинг бирлиги, ҳазрати аҳадиятнинг асл, мутлоқ ва ягона Илоҳий Зот сифатида талқин этилиши Тасаввуфнинг асл моҳиятини эслатади. Хусусан, Плотин фалсафасидаги ҳамма мавжудот коинотнинг асли бўлмиш ҳазрати аҳадиятга тааллуқли эканлиги ва охириламр ҳамма мавжудот унга қайтиши ҳақидаги фикр Тасаввуф таълимотига яқинлигини инкор этиб бўлмайди. Аммо бу ўхшашликдан қандай хулоса чиқариш лозим? Бу ўхшашлик воқеликми ё тасодиф?

Маълумки, ҳар бир дин ва диний-фалсафий таълимот таркибида ирфоний тафаккур алоҳида ўрин тутаяди. Бу маърифат яккахудоликка асосланган насроний ва ислом динларида Инсон ва Худо ўртасидаги робита, Неоплатонизм ва Тасаввуф каби фалсафий таълимотларда эса орифу маъруф ёхуд ошику маъшук ўртасидаги робиталар мажмуасидан иборат. Насроний дини тарқалаётган даврда шаклланган Янги афлотуния фалсафаси ва ислом даврида зухур этган тасаввуф таълимоти ўртасидаги муносабатлар сарчашмаси ҳам насроний ва ислом динларидир. Бу иккала дин умумиятлари, шак-шубҳасиз, мазкур таълимотларда ўз аксини топган.

Шуни ҳам эслаш жоизки, Тасаввуфдаги Ваҳдат ул-вужуд фалсафасининг ибтидоий намуналари, ҳали сайқал топмаган шаклда, Неоплатонизмдан анча илгарироқ, Буддавийлик, Зардуштийлик ва бошқа қадимги Шарқ динларида учрайди. Аслини олганда Неоплатонизм таълимоти табиатан ғарбона эмас, балки шарқона фалсафадир. Зеро, у шарқона тахайюл ва ғоялар билан лиммолим. Аммоний Саккос ва Плотиннинг Қадимги Ҳинд ва Эрон фалсафий тафаккурини ўзлаштирганликлари ва бу тафаккурдан ўз таълимотларида фойдаланганликларини назарда тутсак, бунга ҳеч қандай шак-шубҳа қолмайди. Платонизм ва Неоплатонизм мактабларининг Шарқда шуҳрат қозониши тасодифий ҳол эмас. Бу фалсафаларнинг Шарқ халқлари орасида ёйилишида Тасаввуфнинг хизмати беқиёсдир. Ҳар ҳолда, Янги афлотуния фалсафаси Тасаввуфнинг амалиётдан назарийга қараб ривожланиши ва Ирфон деб аталмиш фалсафий босқичга кўтарилишига кўмаклашди. Тасаввуф Янги афлотуния ғоялари билан танишгунига қадар амалий зухддан иборат эди. Унинг таъсирида тадрижан назарий-амалий характерга эга бўла бошлади. Натижада, сўфийлар ўзларини “аҳли таҳқиқ” (ҳақиқат изловчилари) деб атай бошладилар.



Эронлик тасаввуфшунос олим Қосим Ғани Неоплатонизм фалсафаси ислом Тасаввуфи доирасига қайси мавзуларни олиб кирди, деган саволга жавоб тариқасида қуйидаги масалаларни келтиради:

- Вахдати вужуд ва оқилу маъқул бирлашуви;
- борликнинг биринчи ибтидодан файз олиши;
- инсон руҳининг тан зиндонда гирифторлиги, моддий олам;
- ватанга, яъни азалий қароргоҳга қайтиш;
- рух эркинлиги;
- ишқ;
- мушоҳада;
- тафаккур;
- маънавий сафар ёхуд ўзликда сайр этиш;
- риёзат;
- нафс тарбияси;
- важд ва руҳоний мастлик, беҳудлик ва беҳабарлик;
- шахсиятни унутиш;
- жузвнинг куллда тамомила фано бўлиши. [13, 23]

Тасаввуфга шунча мавзу ва масалаларни олиб кирган Неоплатонизм таълимотини бемалол “Тасаввуф манбаи” деб эълон қилиш мумкин. Ҳолбуки, бундай қилиб бўлмайди. Негаки, бу масалада Қосим Ғани муболағага йўл қўйган. Зеро, унинг юқорида келтирган таснифотидаги аксарият мавзуларни Тасаввуф биринчидан, Ислом динининг ўзидан, яъни, Қуръони карим ва Ҳадиси шарифдан иқтибос қилиб олганлигига ҳеч қандай шак-шубҳа йўқ. Масалан, дунёнинг мўмин киши учун зиндон эканлиги, жисмнинг рух учун зиндон эканлиги ёки ватанга, яъни, азалий қароргоҳга қайтиш ғоялари Ислом динида хоҳлаганча топилади. Қолаверса, бу ғоялар Зардуштийлик, Буддавийлик ва бошқа динларда ҳам мавжуд.

Абдулхусайн Зарринкўб Тасаввуфнинг Неоплатонизм фалсафасидан таъсирланганлигини инкор этади. У Имом Муҳаммад Ғаззолийнинг ирфоний таълимотидан Неоплатонизм (Янги афлотуния) фалсафасининг таъсирини излаган Ғарб тасаввуфшуносларига қарши чиқиб шундай дейди: “...Бу ҳақда муболағага йўл қўйилган, гарчи бу таъсирланиш унинг (Ғаззолий – Ж.Х.) ақидаларида сезилса ҳам, таклид ё таъсир деб бўлмайди, балки бу исломий ирфоннинг ғайриисломий ирфоний-фалсафий ақидалар билан ўхшашлигидир”. [2, 92] Мана бундай ёндошувни энг тўғри ва ҳаққоний ёндошув сифатида эътироф этиш керак. Бизнинг тадқиқотимизнинг асосий мақсади ҳам Тасаввуф таълимотининг турли диний ва фалсафий таълимотлар билан ўхшаш жиҳатларини топиш ва қиёслашдан иборатдир.



Франциялик йирик исломшунос ва тасаввуфшунос олим Луи Масинон Ҳаким Термизий қарашларини Юнон фалсафасининг маҳсули деб баҳолайди. Зарринқўб бу фикрни ҳам муболағага йўйиб, мазкур таъсирланиш ниҳоятда сезилмас даражада бўлганлигини таъкидлайди. [2, 47] Аммо узоқ йиллар давомида олиб борган кенг кўламли тадқиқотлари натижасида Л.Масинон Ислом динининг асл манбалари – Қуръони карим ва Пайғамбар (сав) Суннати Тасаввуф сарчашмаси эканлигини, бу таълимот ташқаридан эмас, балки ичкаридан – Исломдан бошланганлигини тасдиқлашга мажбур бўлади.

Кўриниб турибдики, европалик олимлар Юнон тафаккурининг таъсирини нафақат Тасаввуфнинг умумий масалаларидан, балки унинг йирик намояндалари қолдирган маънавий меросдан ҳам изламоқчи ва шу йўсин Тасаввуф Ғарб тафаккурининг маҳсули эканлигини исботламоқчи бўладилар.

Неоплатонизм (Янги афлотуния) мактаби ва Тасаввуф ўртасидаги умумиятлардан бири сайру сулук (руҳий-маънавий такомил босқичлари) даражаларидир.

Мазкур умумийлик оз миқдорда намоён бўлса ҳам бу икки таълимот ўртасидаги муносабатларни аниқлашга ёрдам беради. Янги афлотуния фалсафасига биноан, оқил (олим, файласуф) маънавий камолотга етишиш учун уч босқични босиб ўтиши шарт:

- Ҳунар (илм).

Бу марҳалада оқил моддий дунёдан кўнгил узиб, ботиний покликка эришади.

- Ишқ.

Бу босқичда оқил маънавий гўзалликка кўнгил кўйиб, ҳар бир гўзал чеҳрада ақл ва илоҳият тажаллийсини кўради.

- Шухуд.

Бу босқичда оқил зоҳирий гўзалликлар ортидан ботиний гўзалликни мушоҳада этади ва самовий оханглار оғушида масту беҳуд бўлади, сўнг қалб кўзи очилиб, гўзалликнинг асл манбасини мушоҳада этиб, кучли ҳис-ҳаяжонга тушади ва унинг зоти кибриёсига фоний бўлади.

Тасаввуфда солиқ (ошиқ, ориф) руҳий-маънавий камолотга етиш учун етти босқич (даража) ёхуд манзилни ўтиши лозим. Маърифатнинг етти даражасини Шайх Аттор “Мантиқ ут-тайр” достонида қушларнинг еттита водийдан ўтиб мақсадга – Семурғга етишишлари мисолида кўрсатган. Бу водийлар қуйидагича номланган:

- Ишқ;

- Маърифат;

- Истиғно;



- Тавҳид;
- Ҳайрат;
- Факр;
- Фано (ва Бақо).

Тасаввуф манбалари атрофидаги баҳс-мунозараларда кўпроқ Платонизм (Янги афлотуния) ва Тасаввуф ўртасидаги умумиятларга эътибор берилиб, бу икки таълимот ўртасидаги тафовутлар назардан четда қолиб кетган. Ҳолбуки, бу икки таълимотни бир-биридан ажратиб турадиган бир канча фарқлар ҳам мавжуд:

- Неоплатонизм (Янги афлотуния) мутлақ илмий-назарий хусусиятга эга, Тасаввуф эса биринчи навбатда амалиётдан, иккинчи навбатда назариядан иборат бўлган таълимот;

- Неоплатонизм соф фалсафий мактаб, Тасаввуф эса ҳам диний ва ҳам фалсафий хусусиятларга эга бўлган таълимот саналади;

- Неоплатонизм таълимоти асосан мантикка суянади, Тасаввуф эса диний-ирфоний хусусиятга эга бўлиб, интуитив билим (мукошафа, шухуд, ишроқ) асос қилиб олади;

- Неоплатонизм бир шахс томонидан таъсис этилган, аммо Тасаввуф таълимоти фақат бир шахс номи билан боғлиқ эмас;

- Неоплатонизм бутун бир таълимот, аммо Тасаввуф хилма-хил амалий тариқатлар ва силсилалар ҳамда илмий-назарий мактаблар мажмуасидан иборат;

- Неоплатонизм муҳокама ва далилу исботга таянади, аммо тасаввуф ботиний завқ ва ҳолу яқийн орқали ҳақиқатни билиш (маърифат этиш)га чорлайди;

- Неоплатонизмда “ақл” улуғланади, Тасаввуфда эса “қалб” ва қалбнинг ҳосили бўлмиш “Ишқ”;

- Неоплатонизм асосан назарий таълимот бўлганлиги сабаб ундаги йўл тартиб-қоидалари ҳам жуда жўн ва содда, аммо Тасаввуф сайру сулуки (руҳий-маънавий камолот босқичлари) анча мураккаб жараён бўлиб, бутун бошли назарий-амалий бир тизимни вужудга келтирган.

Шунингдек, фақатгина Тасаввуф таълимотига хос бўлган яна бир қанча хусусиятлар ҳам мавжудки, Неоплатонизм (Янги афлотуния) таълимотида умуман мушоҳада этилмайди:

- маънавий камолот босқичлари: шариат, тариқат, маърифат, ҳақиқат;

- Тасаввуф таълимоти таркибидаги тариқатларнинг Ислом шариати билан чамбарчас боғлиқлиги;



- Аллоҳга эътиқод ва муҳаббат;
- зикр, ибодат ва риёзат;
- Мақомот ва ҳолотнинг мавжудлиги;
- хонақоҳ, хирка ва муршиду мурид одоби;
- бадиий адабиёт, хусусан шеърятнинг муҳим ўрии тутиши.

Агар Тасаввуф таълимотининг тадрижий тараққиёти уч босқич:

1) амалий ёхуд зоҳидона (хонақоҳий) Тасаввуф;

2) назарий ёхуд орифона (ирфоний) Тасаввуф;

3) ошиқона (бадиий) Тасаввуфга ажратилса, Неоплатонизмдаги “афлотуний муҳаббат” (“маънавий ишқ”) ва ундаги Пантеизм (борлиқнинг бирлиги) таъсирини Тасаввуфнинг иккинчи тараққиёт босқичида маълум даражада мушоҳада этиш мумкин. Яъни, Юнон фалсафаси XII-асрдан сўнг Тасаввуфнинг баъзи бир мактабларига йўл топиб, уларга фалсафий мазмун бағишлади. Хусусан, Сўҳравардия тариқати асосчиси, “Шайхи Ишроқ” лақаби билан машҳур бўлган Шаҳобиддин Сўҳравардий ва Ибн ал-Арабий таълимоти орқали Юнон фалсафаси кенг тарқалди.

Албатта, Тасаввуфнинг Неоплатонизм фалсафасига муносабатини инкор этиб бўлмайди, аммо айтиш лозимки, Неоплатонизм мактаби ҳам ўз навбатида қадимги шарқий, хусусан, эроний ақидалар, жумладан, Зардуштийлик ва Монавиядан маънавий илҳом олган. [5, 8]

Юқоридаги маълумот ва таҳлиллардан шундай хулоса чиқариш мумкинки, Тасаввуф сарчашмалари атрофидаги баҳс-мунозаралар фақат илмий баҳслар эмас, балки Осиё ва Европа ўртасидаги сиёсий-идеологик баҳс ҳам бўлиб келган.

ФҲЙДАЛАНИЛГАН МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР

1. Бартольд В.В. Сочинение. Т.4. – Москва, 1966.
2. Зарринқўб А . Чустучў дар тасаввуфи Эрон. – С.92. – Душанбе: “Ирфон”, 1992.
3. Массэ А. Ислам. – М.: ИВЛ, 1962.
4. Муҳаммад Рашшод. Фалсафа аз оғози таърих. – Душанбе: “Ирфон”, 1990.
5. Олимов К. Чаҳонбинии Абдуллоҳи Ансорӣ. – Душанбе: “Дониш”, 1988. – С.8.
6. Петрушевский И.П. Ислам в Иране в VII-XV веках. – Л.: ЛГУ, 1966. – С.312.
7. گالدسپهیر ا. زهد و تصوف در اسلام. - تهران، ۱۳۳۰.



8. نفیسی، سعید. سرچشمه های تصوف در ایران. - تهران، ۱۳۴۳.
9. سنایی غزنوی. دیوان. - تهران، ۱۳۴۱.
10. عطار، فرید الدین. منطق الطیر. - تهران، ۱۳۴۰.
11. هجویری، علی بن عثمان جلابی. کشف المحجوب. - تهران: انتشارات امیر کبیر، ۱۳۳۶.
12. مرتضایی، منوچهر. مکتب حافظ یا مقدمه ای بر حافظ شناسی. - تهران، ۱۳۴۴.
13. غنی، قاسم. بحثی در تصوف. - تهران، ۱۳۳۱.